
З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОВОГО ЛАТИНСЬКОГО НАПISУ З ХЕРСОНЕСА

В. М. Зубар, Н. О. Сон

Стаття присвячена інтерпретації надгробка з латинською епітафією Г. Юлія Валента, солдата I Сугамбрської когорти, придбаного Херсонеським заповідником у 1995 р.

У другому числі журналу «Археологія» за 1996 р. Є. Я. Туровським та А. А. Філіппенком був опублікований надгробок солдата I Сугамбрської когорти¹. Ця пам'ятка, безсумнівно, є важливим епіграфічним джерелом, яке дозволяє висвітлити цілу низку питань, пов'язаних не тільки зі складом римської залоги Херсонеса, але й дозволяє зробити принципові висновки щодо ідеології її солдатів. На жаль, авторам публікації не вдалося правильно інтерпретувати ні надгробок загалом, ні надгробну епітафію Г. Юлія Валента зокрема. Тому в нашому коментарі поставлено завдання уточнити, наскільки це зараз можливо, підняті питання².

Наведемо відновлення тексту епітафії, яке запропонували вказані дослідники:

D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(c(n)s)
miles co[h](ortis)
I Sug(ambrorum) ve[lt](eranae)
(centuria) Paulin[i].
aeres v[etera]
no(rum) be[ne mer]
ente (sic!) p[ro]suerunt]

Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко, використавши всю наявну літературу, дуже детально виклали історію I Сугамбрської когорти, відому за повідомленнями стародавніх авторів, написами і війсьними дипломами. До цього нарису можна лише додати, що, згідно нового нещодавно опублікованого воєнного диплому, ця когорта після повернення з Близького Сходу фіксується на території Нижньої Мезії вже у 145 р.³ Виходячи з цього, є підстави говорити про присутність цього підрозділу допоміжних військ на території Нижньої Мезії не з 156/157 рр., як вважалося раніше, а принаймні з 145 р. Слідом за В. Герасимовою автори публікації вказали, що I Сугамбрська когорта дислокувалася на території Нижньої Мезії до кінця II ст., а потім її було переведено до Сирії, де присутність солдат цього підрозділу зафіксовано воєнним дипломом⁴. Отже, солдати I Сугамбрської когорти могли входити до складу херсонеської вексилляції, сформованої з військовослужбовців Мезійської армії, між 145 р. і кінцем II ст., коли цей підрозділ знов було виведено з Нижньої Мезії⁵. Виходячи саме з цього, Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко датували пам'ятку останньою чвертю II ст.

Однак диплом, на який посилається В. Герасимова, датується не кінцем II ст., а 167 р.⁶ Таким чином, якщо виходити з цього, то когорта перебувала на території Нижньої Мезії лише між 145 і 167 рр. і новий надгробок з Херсонеса повинен датуватися часом не пізніше 167 р.⁷ Але таке датування пам'ятки погано узгоджується з деякими особливостями епітафії й її шрифтом. Тому для датування надгробка необхідно провести його палеографічний аналіз, порівняти шрифт епітафії з іншими латинськими надмогилями написами з Херсонеса і тільки після цього визначити його час.

На початку епітафії стоїть присвята D(is) M(anibus) у скороченій формі (рис. 1). Така формула у римських епітафіях з'являється тільки наприкінці I ст. до н. е., а в провінціях фіксується не раніше періоду правління Флавіїв,

© В. М. ЗУБАР, Н. О. СОН, 1997

але значно поширюється лише з другої половини II ст.⁸ Теж саме можна сказати і про розділювачі у вигляді листків (*hederae distinguentes*). Як встановлено, така форма розділювачів у I ст. у латинських написах зустрічається дуже рідко⁹, а у епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я — не раніше другої половини II ст.¹⁰ При цьому слід підкреслити, що, судячи за фотографією пам'ятки, крім відзначених публікаторами, ще три розділювачі стояли у першому рядку і, мабуть, три листки розділяли ігна помііа небіжчика. Ще один листок-розділювач стояв у четвертому рядку епітафії після скорочення *SUG* (рис. 2)¹¹.

Слід звернути увагу і на шрифт напису, де використані апексовані літери, що зустрічаються як у монументальному, так і актуарному шрифтах латинських епіграфічних пам'яток. Це також може бути використано для датування епітафії. Літера *G* за формою близька до актуарного шрифту, який починає широко використовуватися у написах не раніше кінця II ст.¹² Дуже показове і написання літери *L* з високо піднятою вгору та скошеною донизу горизонтальною гастрою. Аналогічне написання літери *L* є найбільш характерним для доволі пізнього часу і розглядається як показник «вульгарного» стилю у латинських написах¹³. Цікаво, що аналогічне написання літери *L* уже зафіксовано у латинській епіграфії Херсонеса, у написі, який *E. I. Соломонік* вважав за можливе датувати III ст.¹⁴ Змішання шрифтів, різні відстані між літерами і їх неоднакові розміри — все це дозволяє говорити, що напис було зроблено не професіоналом, а, очевидно, простим солдатом, товаришем померлого по службі.

Якщо виходити з зазначених особливостей шрифту епітафії, то можна спробувати приблизно визначити відносну хронологію надгробка *G. Юлія Валента* серед інших аналогічних пам'яток з Херсонеса. Він, поза будь-яким сумнівом, пізніше надмогильних стел *Валента*, солдата V Македонського легіону; *Елія Максима*, моряка Мезійського флоту; *Аврелія Віктора*, солдата I Італійського легіону; надгробків братів-рабів і лікарів, вбитих таврами¹⁵. За деякими особливостями шрифту нова пам'ятка стоїть ближче до надгробків *Гая Валерія Валента*, моряка Мезійського флоту; *Аврелія Пріма*, солдата XI Клавдієва легіону; *Антонія Прокули*; *Марка Мецилія*, солдата I когорти *Бракарів*; *Л. Аврелія Севера*; *Сабіна*, солдата XI Клавдієва легіону; *Аврелія Демаса*; *Юлія Валента* з *Балаклави* та інших, які датуються кінцем II — першою половиною III ст.¹⁶. Але, серед вказаних пам'яток, за формою написання дуже характерних літер *A*, *G* і *L* надгробок *Гая Юлія Валента* все ж таки ближче до епітафії *Аврелія Сальвіана*, сурмача XI Клавдієва легіону, *Сабіна*, солдата того ж підрозділу, *Юлія Валента*, солдата I али *Атекторігіани* і ще одного дуже фрагментованого латинського напису¹⁷. Крім тотожного написання літери *A*, епітафію, що розглядається, з надгробком з *Балаклави* зближують і однакові імена померлих. Слід підкреслити, що усі зазначені пам'ятки датуються часом не раніше кінця II — першої половини III ст. До того ж, тип надмогильних стел, на які вирізьблено епітафію *G. Юлія Валента*, є найбільш характерним для періоду пізньої античності¹⁸. Отже, є всі підстави відносити цей надгробок до часу не раніше кінця II ст.

Виходячи з цього, можна говорити, що солдати I Сугамбрської когорти, в тому числі і *G. Юлій Валент*¹⁹, входили до складу херсонеської вексилії у той час, коли вона знаходилася в оперативному підпорядкуванні XI Клавдієва легіону, на трибуна якого було покладено командування всіма римськими збройними силами, що дислокувалися у Тавриці²⁰. Заміна в Херсонесі солдат I Італійського легіону військовослужбовцями XI Клавдієва мала місце наприкінці II ст. і, очевидно, аж до 250 р. херсонеська вексилія очолювалася офіцерами цього підрозділу²¹. Усе сказане, таким чином, свідчить, що надгробок датується тим часом, коли за наявними даними I Сугамбрська когорта дислокувалася на території Сирії, якщо, звичайно, знайдений там воєнний диплом пов'язаний саме з I Сугамбрською ветеранською когортою, а не з *Cohors I Sugambrofum ironum*²².

Як добре відомо, I Сугамбрська ветеранська когорта загалом або її частина на початку II ст. певний час перебувала на Близькому Сході, а згодом, за часів правління імператора *Антоніна Пія* (138—161 гг.), її було повернено у

лено, що вони належали до певної центурії або турми. Це дозволяє припустити, що до херсонеської вексилляції зі складу I когорти Бракарів і I Сугамбрської когорти були включені цілі центурії, а з али I Атекторігіани — одна турма. Якщо це так, то херсонеська вексилляція складалася не просто з солдатів різних підрозділів, а з кількох тактичних одиниць, виділених зі складу допоміжних військ Мезійської армії.

Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко відзначили, що I Сугамбрська когорта була змішаною (Equitata), отже складалася з 800 піхотинців і 256 кавалеристів²⁹. Однак, виходячи з епітафії, що розглядається, не можна навіть припустити, що саме кавалеристи цього підрозділу дислокувалися у Херсонесі, як це роблять вказані автори. В епітафії сказано, що Г. Юлій Валент був солдатом (miles) центурії і, поза будь-яким сумнівом, піхотинцем.

У тих випадках, коли надмогильні стели ставилися кавалеристам із складу змішаних когорт, в епітафіях, як правило, писалася не тільки назва когорти, але і турми³⁰, або ж рід військової діяльності померлого — «вершник такої-то когорти»³¹.

Відновлюючи текст епітафії, Є. Я. Туровський та А. А. Філіппенко відзначили, що у шостому і сьомому рядках напису слід читати aeges v[et]era]no(gum). На підставі цього вони припустили, що солдата, який не мав сім'ї, було поховано на кошти каси ветеранів. Однак навряд чи з таким висновком можна погодитися. По-перше, з тексту епітафії ясно, що Г. Юлій Валент не був ветераном, а перебував на військовій службі (miles). Тому його поховання не могло бути здійснено на кошти каси саме ветеранів. По-друге, aeges, швидше за все, слід інтерпретувати виходячи із значення слова aes, яке у множині — аєга перекладається як військова служба³². Поряд з militavit і stipendia, терміном аєга у надмогильних епітафіях позначався термін військової служби. Причому деякі дослідники спеціально підкреслювали, що особливо часто така форма зафіксована в епіграфічних пам'ятках на території Іспанії³³.

Однак у написі невірно подана множина від слова aes. Швидше за все різьбяр не замислювався над тим, що слово aes — середнього роду і написав найбільш поширене у третій відміні закінчення чоловічого або жіночого роду в множині. Таким чином, в епітафії і з'явилося слово aeges. Причому, закінчення es належить як називному, так і знахідному відмінкам. Виходячи з контексту напису, у даному випадку aeges стоїть у знахідному відмінку.

Рис. 2. Прорисовка і відновлення латинської епітафії Г. Юлія Валента з Херсонеса.

Разом з тим слід зазначити, що в латинських епіграфічних пам'ятках зустрічаються і інші помилки в написанні множини слова aes. Іноколи в епітафіях воно помилково віднесено до другої відміни і родовий відмінок множини має форму aegorum³⁴.

У розглядуваному написі, після aeges збереглася верхня частина літери або цифри V, а на початку наступного рядка NO. Якщо виходити з того, що AERES може бути інтерпретовано як «військова служба», то після нього повинно було стояти число, яке починалося швидше за все на V. Тоді кінець шостого та початок сьомого рядка повинен бути відновлений як [AN]NO. Враховуючи місце, що залишилося для літер чи знаків у шостому рядку, тут, мабуть, стояло V, VI, VII або VIII. Запропоноване відновлення добре узгоджується з зображенням погруддя безбородого, порівняно молодого чоловіка у тимпані надмогильної стели. Що стосується відновлення ANNO, то така форма, поряд з класичним ANNIS, часто зустрічається у латинських епітафіях³⁵.

У восьмому рядку напису стоять літери ENTE, що збереглися від слова [MER]ENTE, і Р. Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко закінчення епітафії відновлюють як be[ne mer]ente p[osuerunt]. Однак, виходячи з того, що у п'ятому рядку стоїть назва центурії в називному відмінку, відновлювати закінчення напису у множині навряд чи можна. В епітафії нема вказівки на те, хто конкретно встановив надгробок. Тому можна зробити висновок, що, виходячи з конструкції епітафії, надмогильну стелу Г. Юлію Валенту було встановлено не приватною особою чи особами, а саме центурією.

Відомо, що у римських військових підрозділах усюди були громадські каси (saccus undecimus), очолювані сігніферами когорти, а з часу правління Септімія Севера їх було підпорядковано спеціальним принципалам³⁶. Солдати вносили до таких кас кошти, які йшли на різні загальні потреби, у тому числі і на поховання членів таких кас, бо за часів імперії ціна поховання солдата залежно від обставин і місця коливалася від однієї до двох тисяч сестерціїв³⁷. Тому логічно припустити, що відсутність в епітафії згадки особи, яка поставила надмогильну стелу, пояснюється саме тим, що це було зроблено на кошти каси центурії, а фактично на гроші самого Г. Юлія Валента.

Отже, в кінці напису швидше за все стояло be[ne mer]ente p[osuit] в однині. Виходячи з кількості літер, які могли стояти в останньому рядку напису в запропонованому відновленні, наприкінці його повинно було стояти ще якесь слово або скорочення. Зараз важко впевнено реконструювати закінчення епітафії, але, виходячи з приблизної кількості літер, які можуть бути розміщені в кінці цього рядка, зважимося припустити, що там могло стояти скорочення TIT від TITULUS³⁸. Такий варіант відновлення закінчення епітафії добре узгоджується із загальним змістом напису і закінченням епітафії Аврелія Демаса, запропонованим після знахідки його нового фрагменту³⁹.

І, нарешті, слід звернути увагу на те, що замість класичної форми bene merenti у давальному відмінку, яка звичайно зустрічається в латинських надгробках, в херсонеській епітафії було вирізьблено merente. Граматично це форма аблятива. Тому дослівно вона може бути перекладена як «добре заслужившому». Принагідно слід зазначити, що закінчення E замість I у слові merente звичайне явище у латинських написах з території Нижньої Мезії⁴⁰.

Виходячи з усього сказаного, епітафія Г. Юлія Валента може бути реконструйована так:

D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(ens)
miles co[h](ortis)
I Sug(ambrorum) ve[lt](eranae)
(centuria) Paulin[i]
aeres [V - - an]
no be[ne mer]
ente p[osuit] tit(ulum)?]

Переклад: Богам Манам. Гай Юлій Валент, солдат I Сугамбрської ветеранської когорти. Центурія Пауліна (або Павліна) (за) військову службу (протягом) V - - - років, добре заслужившому поставила (надмогильний пам'ятник ?).

Надмогильний пам'ятник Г. Юлія Валента, де було вирізьблено епітафію, що розглядається, має форму прямокутної стели, верхня частина якої виготовлена у вигляді фронтона з акротеріями. У тимпані було вміщено схематично виконане погруддя безбородого молодого чоловіка, в якому Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко не без підстав вбачають зображення померлого. Під тимпаном на надмогильній стелі вирізьблено дві шестипелюсткові і одна трипелюсткова розетки, а саму епітафію розміщено в полі, розташованому під аркою, що спирається на канельовані колони з капітелями.

Відразу ж слід зазначити, що вже сам по собі надгробок дуже незвичайний. Епітафія померлого починається традиційним зверненням до римських богів підземного світу — D. M.⁴¹. Однак деякі інші елементи оформлення надгробка погано узгоджуються з традиційно римськими поглядами на потойбічний світ. Лицьова сторона надмогильної стели облямована канельованими пліастрами і увінчана трикутним фронтоном. Колони і арка на стелі повинні були символізувати храм, що тісно пов'язано з апофеозом померлого і розвитком вірувань, які відбивали уявлення про безсмертя душі⁴². У свою чергу це добре узгоджується з зображенням у тимпані погруддя безбородого чоловіка, швидше за все померлого. Якщо порівняти розташування погруддя у надмогильній стелі Г. Юлія Валента з Херсонеса з зображенням жіночого божества у тимпані на стелі початку III ст. з Танаїса, як і інших аналогічних пам'яток⁴³, то немає сумнівів у тому, що в херсонеській пам'ятці небіжчика зображено у вигляді героя або навіть бога. Причому цікаво, що у даному випадку померлого було зображено не під трикутним фронтоном, як це мало місце на херсонеських стелах із зображенням загробної трапези, також пов'язаних з героїзацією померлого, і в переважній більшості боспорських надгробків перших століть⁴⁴, а саме у тимпані, вище арки.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу на дві шестипелюсткові і одну трипелюсткову розетки, вирізьблені під фронтоном у полі надгробка. Е. І. Соломонік підкреслювала, що такі розетки на надмогильних пам'ятках могли мати не тільки суто декоративний характер, але й бути пов'язаними і з вченнями про безсмертя душі, як це мало місце на стелі Парфенокла з Херсонеса⁴⁵. Зображення померлого у тимпані на надгробку Г. Юлія Валента і близькість стилістичного виконання розеток на ньому з шестипелюстковими розетками на стелі Парфенокла переконують у тому, що в даному випадку вони були астральними символами і пов'язані з вченнями про безсмертя душі⁴⁶. Згідно вірувань, що швидко поширювалися наприкінці II—III ст. на території Римської імперії, зірки визначали термін життя людини на землі, а після смерті угору, на зірки, поверталася безсмертна душа померлого для продовження потойбічного життя⁴⁷.

Необхідно підкреслити і те, що це третій латинський солдатський надгробок з Херсонеса, який можна пов'язати з аналогічним колом релігійних уявлень. Два інших представлені надгробком Марка Мецилія, солдата I когорти Бракарів, з зображенням серпа місяця у тимпані і надгробком, поставленим солдату спадкоємцем Публієм Лукосом, де було зображено символічну «браму неба»⁴⁸. Причому всі ці пам'ятки датуються кінцем II—III ст., що є ще одним важливим аргументом на користь запропонованого датування надгробка, що розглядається.

Таким чином, надмогильна стела Г. Юлія Валента не тільки є новим важливим джерелом з історії I Сугамбрської когорти, у тому числі і з питання про присутність солдат цього підрозділу, які були невідомі у складі херсонеської вексіяції раніше, але й свідчить про поширення у римській армії наприкінці II—III ст. складних, часом непослідовних, синкретичних уявлень, пов'язаних з безсмертям душі. Ці вчення на території Римської імперії в першу чергу відбилися у значному поширенні протягом II—III ст. віри в апофеоз простих людей⁴⁹, в тому числі, як свідчить херсонеський надгробок, і рядових солдатів.

Примітки

¹ Туровский Е. Я., Филиппенко А. А. Новое надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического // Археология.— 1996.— № 2.— С. 140—143.

² *Автори* висловлюють щиру подяку професору Трірського університету (Німеччина) Х. Хайнену за допомогу літературою, яка відсутня в бібліотеках України.

³ *Торбатов С.* Римська воєнна диплома от 145 г. от Нигриніаніс, Долна Мизія // *Археологія*.— 1991.— № 1.— С. 26, 27; *Torbatov S.* A newfound roman military Diploma from Nigrinianus (Lower Moesia) // *Limes*.— Bologna, 1994.— P. 159—167.

⁴ *Герасимова В.* Дислокація на римські допоміжні війська в провінція Мизія от 44 до 86 г. на н. е. // *Археологія*.— 1970.— Кн. 4.— С. 24.

⁵ *Beneš J.* Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— S. 51—52, № 126/89; Я. Бенеш вважає, що основний табір цієї когорти на території Нижньої Мезії знаходився у сучасному Михайловграді (*Beneš J.* Op. cit.— S. 51), а А. Арическу зазначав, що місцем стоянки I Сугамбрської когорти на початку правління імператора Антоніна Пія була Сучідава (*Aricescu A.* Armata în Dobrogea Romană.— București, 1977.— P. 103).

⁶ *CIL*, XVI, 106.

⁷ Не виключено також і те, що у воєнному дипломі з Сирії була згадана інша Сугамбрська когорта (Cohors I Sugamborum itonum). Докл. див.: *Beneš J.* Op. cit.— S. 52, № 127/90.

⁸ *Kraft K.* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau.— Bern, 1951.— S. 19; *Calabi-Limentani I.* Epigrafia latina.— Milano, 1968.— P. 176; *Sandys J. E.* Latin epigraphy.— Groningen, 1969.— P. 62, 70, 76, 79, 81; *Alföldy G.* Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia.— Heidelberg, 1969.— S. 28; *Alföldy G.* Die römischen Inschriften von Tarraco.— Berlin, 1975.— S. 471; *Speidel M., French D.* Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosphorus // *Epigrafica Anatolica*.— 1985.— Heft 6.— P. 99, note 11.

⁹ *Cagnat R.* Cours d'Épigraphie latine.— Paris, 1914.— P. 28; *Gordon J. S. and A. E.* Contributions to the palaeography of Latin Inscription.— Berkeley and Los Angeles, 1957.— P. 183, 227, note 3; *Calabi-Limentani I.* Op. cit.— P. 149; *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 54.

¹⁰ *IOSPE, I²*, № 236, 547; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 58, 59, № 31; С. 66, 67, № 41; *Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я.* Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // *Археологія*.— 1991.— № 3.— С. 103.

¹¹ Пам'ятку було оглянуто В. М. Зубарем у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» влітку 1996 р.

¹² *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 49, 50; Пор.: *Hollestein L.* Neue Meilensteininschriften aus Bulgarien // *Römische Inschriften — Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen*.— Basel, 1995.— Bd. 2.— S. 181; *Avram A., Barbulescu M.* Inscripții inedite de la Callatis // *Pontica*.— 1992.— 25.— P. 204, 205, fig. 26; Докл. див.: *Gordon J. S. and A. E.* Op. cit.; Пор.: *Huguet B.* Epigrafia latina.— Barcelona, 1946.— P. 15.

¹³ *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 51.

¹⁴ *Соломоник Э. И.* Латинские ...— С. 66, № 41.

¹⁵ *Там же*.— С. 43, 44, № 13; С. 46, 47, № 18; С. 48, 49, № 20; С. 49, 50, № 21; С. 50, 51, № 22.

¹⁶ *Соломоник Э. И.* Латинские ...— С. 34—36, № 7; С. 36, 37, № 8; С. 40—42, № 11; С. 53, 54, № 24; С. 54, № 25; С. 56, 57, № 29; С. 59, 60; С. 57, 58, № 30; С. 58, 59, № 31; С. 59, 60, № 32; С. 60, 61, № 33; С. 66; № 40; С. 66, 67, № 41; С. 67, 68, № 42; С. 73, 74, № 52; *Зубар В. М.* Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // *Археологія*.— 1990.— № 2.— С. 107—110; *Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я.* Вказ. праця.— С. 102—108; *Зубар В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 56; *Зубар В. М., Антонова І. А.* Новый фрагмент латинского напису з Херсонеса // *Археологія*.— 1996.— № 1.— С. 91, 92; Пор.: *Соломоник Э. И.* Латинські написи з Ялтинського музею // *Археологія*.— 1978.— Вып. 27.— С. 70, 71.

¹⁷ *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 58, 59, № 31; С. 59, 60, № 32; С. 73, 74, № 52; *Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я.* Вказ. праця.— С. 102—108.

¹⁸ *Vordenace G.* Temi e motivi della plastica funeraria de la eta Romana nella Moesia Inferior // *Dacia*.— 1965.— Т. 9.— P. 253—281; *Gabelmann H.* Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein // *Bonner Jahrbucher*.— 1972.— Bd. 172.— S. 68—80.

¹⁹ Слід також підкреслити, що в епіграфії, суворо кажучи, не можна відновлювати його потен як Vales від Valens, бо в цьому написі, на відміну від надробка солдата І али Атекторігіани з Балаклави, стоїть лише VAL. Пор.: *Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я.* Вказ. праця.— С. 103, 106.

²⁰ Докл. див.: *Зубар В. М.* Новый латинский напис с Болгарії і деякі питання історії Таврики // *Археологія*.— 1991.— № 1.— С. 119—123.

²¹ Зубарь В. М. Септимий Север и Северное Причерноморье // ВДИ.— 1993.— № 4.— С. 42, 43; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 51, 52, 126.

²² Докл. див.: *Veneš J.* Op. cit.— S. 52, № 127/90.

²³ Герасимова В. Вказ. праця.— С. 24; *Veneš J.* Op. cit.— S. 51.

²⁴ *Vohec Yann Le.* Die römische Armee.— Stuttgart, 1993.— S. 13;

²⁵ *Mócsy A., Felmann R., Marton E., Szilágyi M.* Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso.— Budapestini, 1983.— S. 217.

²⁶ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 57—60.

²⁷ *Соломоник Э. И.* Латинские...— С. 60, 61, № 33; Зубарь В. М. Нотатки з латинської.— С. 110; Пор.: *CIL*, XIII, 7039, 11947; *Collingwood R., Wright R.* The Roman Inscriptions of Britain.— Oxford, 1965.— Vol. I.— № 279, 577, 578; *Holder P. A.* Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan.— Oxford, 1980.— P. 298, № 10611; P. 308, № 1461, 1463, 1464; P. 312, № 1661; P. 314, № 1737, 1741; P. 321, № 1961; P. 327, № 2231; *Speidel M.* Kampanische Kohorte und Legionsreiter. Zwei Soldatengrabsteine aus Amastris // *Römische Inschriften — Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen.*— Basel, 1995.— Bd. 2.— S. 124 та ін.

²⁸ Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 107; Пор.: *CIL*, III, 3400, 4372, 110083; XIII, № 8096, 8303—8305, 8308, 8311, 8558; *Collingwood R., Wright R.* Op. cit.— № 403, 1172; *Holder P. F.* Op. cit.— P. 284, № 634; P. 290, № 813; P. 291, № 832 та інші.

²⁹ *Davies R. W.* Cohortes Equitatae // *Historia.*— 1971.— Vol. 20.— P. 751—763; *Holder P. A.* Op. cit.— P. 9, 88; *Keppie L.* Making of Roman Army. From Republic to Empire.— New-Jersey, 1984.— P. 184.

³⁰ *CIL*, III, 3256; 9739; VIII, 9377; 21040; *Holder P. A.* Op. cit.— P. 301, № 1211; P. 304, № 1311.

³¹ *CIL*, XIII, 7050; XVI, 33,84 и др.

³² *Cagnat R.* Cours d'Épigraphie Latine.— Paris, 1914.— P. 378; *Cohen H., Egbert J. C., Cagnat R.* Latin Epigraphy II. The Coin-Inscription and Epigraphical Abbreviations of Imperial Rome.— Chicago, 1982.— P. XVIII; *Vohec Yann Le.* Op. cit.— S. 13. Пор.: *Collingwood R., Wright R.* Op. cit.— P. 66, № 201; *Holder P. A.* Op. cit.— P. 273, № 391; 3.275, № 451, 453; P. 272, № 351; P. 289, № 801 и др.

³³ *Vohec Yann Le.* Op. cit.— S. 13.

³⁴ *Thesaurus linguae latinae.*— Lipsiae, 1900.— Vol. I.— Sp. 1076, aes militare; *Holder P. A.* Op. cit.— P. 275, № 451.

³⁵ *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 63.

³⁶ *Parker H. M. D.* The Roman Legion.— New York, 1958.— P. 219; Зубарь В. М. К пониманию IOSPE.I², 550 // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 126.

³⁷ *Duncan-Jones R.* The Economy of the Roman Empire.— Cambridg, 1974.— P. 86.

³⁸ Пор.: *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 309; *IDR.*— 1977.— Vol. II.— P. 77, № 134; P. 251, № 648; *IDR.*— 1977.— Vol. III.— P. 115, 116, № 32; P. 184, № 157; P. 233, № 269; *IDR.*— Vol. III/2.— P. 123, № 120; P. 322, № 382; P. 350, № 413; P. 383, № 448; *IDR.*— 1988.— Vol. IV/4.— P. 50, № 50; P. 114, № 147; P. 149—153, № 196; P. 154, № 198; *ISM.*— 1980.— Vol. V.— P. 267, № 250; *ISM.*— 1987.— Vol. II.— P. 262, № 266; P. 288, № 303 та ін.; *Соломошк Э. И.* Латинские...— С. 45, 46, № 15; С. 68; № 42; С. 70, № 45.

³⁹ Зубарь В. М., Антонова І. А. Новый фрагмент...— С. 92.

⁴⁰ Див.: *CIL*, III, 2044; *ISM.*— 1987.— Vol. II.— P. 310, 311, № 346 (182).

⁴¹ Про культу солдат римської армії див.: *Plut. Brut*, 39; *Suet. Nero*, 13; *Tac. Ann.*, 15, 29; *Hist.*, I, 55; *Domaszewski A.* Die Religion des römischen Heeres // *Westdeutsche Zeitschrift.*— 1902.— Jahr. 14.— S. 1—124; *Richmond J. A.* The Roman Army and Roman Religion // *Bulletin of the John Ryland Library.*— 1963.— 45.— P. 185—197; *Harris E. and J. R.* The Oriental Cults in Roman Britain.— Leiden, 1965; *Birley E.* The Religion of the Roman Army: 1895—1977 // *The Roman Army. Papers 1929—1986.*— Amsterdam, 1988.— P. 397—432.

⁴² Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 63, 64.

⁴³ *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.— М., 1972.— С. 281, прим. 177; *Болтунова А. И.* О культе женского божества в Танаисе // *КСИА.*— 1991.— Вып. 204.— С. 46—49.— Рис. 1.

⁴⁴ Зубарь В. М. О некоторых аспектах...— С. 63, 64; Матковская Т. А. Особенности композиционного решения боспорских надгробных рельефов первых веков н. э. // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 114—136.

⁴⁵ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 216. Пор.: Соломоник Э. И. Метрическая эпитафия III в. н. э. (К IOSPE, 1², 716) // ВДИ.— 1964.— № 4.— С. 143.

⁴⁶ *Cumont F. Recherches sur la symbolisme funeraire des Romains.*— Paris, 1942.— P. 209.

⁴⁷ Докл. див.: Соломоник Э. И. Новые ...— С. 217; Зубарь В. М. О некоторых аспектах...— С. 75—79.

⁴⁸ Соломоник Э. И. Новые...— С. 219, 220; Соломоник Э. И. Латинские...— С. 66, 67, № 41.

⁴⁹ *Cumont F. After life in Roman Paganism.*— New York, 1959.— P. 111—112; *Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion. Hellenistische und römische Zeit.*— München, 1961.— Bd. 2.— S. 602; Зубарь В. М. О некоторых аспектах...— С. 79.

В. М. Зубарь, Н. А. Сон

ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НОВОЙ ЛАТИНСКОЙ НАДПИСИ ИЗ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена интерпретации надгробия Г. Юлия Валента, солдата I Сугамбрской когорты, которое было приобретено Херсонесским заповедником в 1995 г. и опубликовано во втором номере журнала «Археология» за 1996 г. Е. Я. Туровским и А. А. Филиппенко. К сожалению, его публикация была осуществлена неточно, поэтому здесь дано новое восстановление и интерпретация этого интереснейшего памятника.

На основании анализа шрифта надписи надгробие должно быть датировано временем не ранее конца II в. н. э. В предложенном восстановлении оно может быть переведено: «Богам Манам. Гай Юлий Валент, солдат I Сугамбрской ветеранской когорты. Центурия Паулина (или Павлина) (за) военную службу (в течение) V - - - лет, хорошо заслужившему поставила (надгробный памятник?)».

На основании всестороннего анализа этого памятника авторы приходят к заключению, что надгробная стела Г. Юлия Валента является новым важным источником по истории I Сугамбрской когорты, в частности по вопросу о присутствии солдат этого подразделения, не известного в составе херсонесской вексиляции ранее. Это надгробие, наряду с другими аналогичными памятниками, свидетельствует о распространении в римской армии в конце II—III вв. сложных, порой непоследовательных, синкретических представлений, связанных с бессмертием души. Эти учения на территории Римской империи в первую очередь выразились в широком распространении на протяжении II—III вв. веры в апофеоз простых людей, в том числе, как свидетельствует херсонесское надгробие, и рядовых солдат.

V. M. Zubar, N. A. Son

ABOUT THE INTERPRETATION OF A NEW LATIN INSCRIPTION FROM CHERSONES

The article is devoted to the interpretation of grave stone of G. Julius Valens, the soldier of cohortis I Sugamborum, which was acquired by the Chersonesian reserve in 1995 and was published in the previous issue of magazine «Archeology» by E. Turovsky and A. Philippenko. Unfortunately, this publication was carried out unsatisfactorily, therefore a new restoration and interpretation of the interesting monument is given here. On the basis of the analysis of the code of the inscription the grave stone must be dated by time not earlier than the end of II century A. D. After the offered restoration it can be translated as: «Dis Manibus, Gaius Julius Valens miles cohortis, I Sugamborum veteranae centuria Paulina aeres V - - - anno bene merente posui t(titulum ?)». This grave stone was put by Polian centuria to Gaius Julius Valens, the soldier of I Sugamborum? who very well served in the army for 5 - - - years. On the basis of the all-round analysis of this monument the authors come to the conclusion, that the grave of G. Julius Valens, the soldier of this division, not known in the structure vexillatio of Chersones earlier, is a new important source in the history of I Sugamborum cohortis, in particular on the question of the presence of soldiers. This grave stone, alongside with other similar monuments, testifies to the distribution of complex, at times inconsistent, the syncretical points of view connected to immortality of soul. These doctrines on the territory of Roman empire were, first of all, expressed in a wide circulation (during II—III centuries A. D.). Faith in the apotheosis of simple people, including, the Chersonesian grave stone, testifies ordinary soldiers.

Одержано 01.10.96